

Відгук

офіційного опонента про дисертацію Вероніки Іванівни Ярмак
«Семантика і прагматика темпоральності у сербському літературно-художньому дискурсі: структурні, стилістичні та компаративні аспекти» (Київ, 2018. 484 с.), подану до захисту на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.03 – слов'янські мови (сербська мова)

Назва дисертаційної роботи В. І. Ярмак викликає насамперед асоціації з дослідженнями, присвяченими опису темпоральних грамем з погляду системно-структурної організації, функційної стилістики на прикладі художніх творів із заглибленням в компаративні студії. Проте в ході ознайомлення з роботою поступово проступає оригінальний і перспективний авторський задум, що дозволяє побачити не лише суто мовні факти більш ніж за півторастолітню історію, а й лінгвокультурний процес в об'ємній синхронно-діахронній перспективі з урахуванням позамовних чинників.

Як відомо, сучасній сербській мові притаманна складна система минулих часів дієслова: дві аналітичні форми (перфект та плюсквамперфект) та дві синтетичні (аорист та імперфект). У її розвитку вчені відзначають відмінність сучасної системи претеритальних форм від її стану часів Вука Караджича, а у сфері сербського літературного дискурсу, на думку В. І. Ярмак, склалася ситуація, яка істотно відрізняється від стану претеритальних часів у живому мовленні (с.11–12), що в результаті викликало потребу всебічного її висвітлення. У центрі уваги дослідниці – перфект із допоміжним дієсловом, усічений перфект та окремі різновиди плюсквамперфекта, які демонструють виразну тенденцію до звуження вжитку, а також синтетичні дієслівні форми – аорист та імперфект. Наскільки нам відомо, комунікативно-прагматичні способи інкорпорації темпоральних грамем у художній дискурс, авторська манера представлення часу в тканині різножанрових текстів та ще й у порівнянні з аналогічними процесами у східнослов'янських мовах ще не досліджувалися, що засвідчує новаторство обраного підходу до мовних фактів. У цьому плані В. І. Ярмак створює

цікавий прецедент в царині комунікативної (дискурсивної) граматики, зосереджуючись на механізмі впливу граем як прагем на читача та увиразненні авторських інтенцій. У свою чергу, ретельний, багатоаспектний інтегративний опис структури і семантики претеритальних словоформ з еволюційного погляду та компаративний аналіз із залученням інших слов'янських мов дозволяє говорити про значну **актуальність** цієї розвідки.

Зазначений вище підхід дозволив отримати **нові наукові результати**, до яких віднесемо насамперед установлення кореляцій між канонічним (формально-граматичним) і новаторським (дискурсивно-комунікативним) уживанням форм минулого часу як найбільш виразних художніх прийомів. Безсумнівним елементом новизни для цієї роботи в цілому і для компаративних славістичних студій зокрема є висновок щодо відновлення внутрішньої форми сербських аналітичних і синтетичних дієслівних форм минулого часу та східнослов'янських претеритальних форм. Впадає в око й застосування об'єднувального порівняльно-типологічного підходу до аналізу різнопланових творів: белетристичних (прози, поезії, драми) і літературно-критичних, що безумовно є новим як у доборі матеріалу, так і в отриманих у процесі його аналізу висновках, насамперед тих, де показано особливості структурування метатекстуального хронотопу твору та ідіостилю письменника.

Теоретична значущість дисертації багатоаспектна. На перший погляд, вона пов'язана з проблематикою темпоральних форм минулого часу, у розв'язанні якої славістична наука вже має значні здобутки, однак зануреність претеритальних форм у художній дискурс значно поглиблює проблему, оскільки виводить її розгляд на антропоцентричний рівень, а відтак змушує враховувати екстралінгвістичні чинники, онтологічно-філософські та історико-етнологічні контексти. Відтак, не викликає заперечення думка, що граматична категорія темпоральності на рівні дискурсу значно об'ємніша порівняно з традиційним її розумінням. І показано це на основі проникнення категорій формальної граматики в

граматику функційну і далі – у граматику дискурсивну, що робить такий підхід універсальним для подальших студій, елементи метамови яких уже закладено В. І. Ярмач. Поряд із цим заслугою авторки є доречне, а не принагідне залучення різних мовних кодів – сербського, українського, білоруського й російського, що робить дослідження особливо вагомим і відкриває широкі перспективи для майбутніх компаративних розвідок.

Вагомою є також **практична цінність** дисертації: її результати знадобляться в навчально-методичній діяльності, у курсах прямо або опосередковано пов'язаних із сербською мовою – теоретичних і практичних. Безперечно, зібраний матеріал стане в пригоді при укладанні перекладних двомовних словників. Слід наголосити й на актуальній необхідності лінгвістичного коментування текстів сербських письменників, пізнанні їхньої мови, і саме в цьому аспекті навчально-пізнавальної практики робота також може бути корисною.

Таким чином, **особистий внесок** В. І. Ярмач у проблематику дослідження відчутний як в теоретичному, так і в практичному плані: зібрано унікальний мовний матеріал, який нараховує понад 10 000 прикладів із творів 76 сербських письменників різних часів, та розроблено методику виявлення дискурсивних ознак претеритів.

Не викликає зауважень й обраний шлях пізнання об'єкта і система використаних дослідницьких **методів** – у цілому вони коректні, що забезпечило установлення закономірностей та особливостей функціонування темпоральних форм минулого часу з погляду формальних і семантичних критеріїв. Власне, це і становило мету дисертації, якої, на наш погляд, було досягнуто.

Задекларовані мета й дослідницькі завдання, обраний підхід до аналізу фактичного матеріалу зумовили й відповідну **структуру** дисертації, яка цілком логічна і відповідає поставленим завданням.

Матеріал **вступу** достатній для ознайомлення з роботою в цілому, наявні усі стандартні рубрики, форму і зміст яких подано чітко і послідовно.

Зупинимося детальніше на тих концептуальних моментах дисертації, які на наш погляд, заслуговують особливої уваги.

Так, із самого початку впадає в око виразний інтердисциплінарний характер **першого розділу** – «Теоретичні засади вивчення претеритальних часових форм у сучасній сербській та східнослов'янських літературних мовах», засадничі положення якого ґрунтуються на філософському осмисленні категорії часу. Показано різноаспектне бачення часу філософами, письменниками, мовознавцями, культурологами і т. ін. Щоправда, хотілося б дізнатися про мотивацію стосовно дещо формально і змістовно переобтяженої назви першого підрозділу «Загальнонаукові виміри дослідження претеритальних форм дієслова в сербському художньому дискурсі. Антропоцентричність часу і тенденції у галузі тлумачення категорії часу в гуманітарних і точних науках». На наш погляд, можна було б обмежитися формулюванням на зразок «Загальнонаукові виміри категорії часу», оскільки термін *загальнонаукові* передбачає тлумачення часу різними науками: і гуманітарними, і точними, і природничими. Доцільним для цієї роботи і корисним для наукового пізнання є залучення давніх міфологічних уявлень сербів про час як ритуальну систему, як інструмент магії, як феномен одночасно позитивний і негативний. У глобальному часовому континуумі методологічно виправдано окреслено обриси минулого часу, визначено його ядро (перфект із допоміжним дієсловом; усічений перфект; аорист; імперфект; плюсквамперфект) та периферію (прислівники, вербоїди тощо). Крім того, наголошено, що парадигму синтетичних претеритальних форм слід розглядати крізь призму функціонування в діалектному ареалі поширення сербської мови. Важливо, що вже в цьому розділі формується теоретичне підґрунтя для розгляду перехідних явищ, до яких віднесено транспозицію вживання дієслівних форм, яким генетично не притаманна семантика минулого часу, зокрема формам теперішнього і майбутнього часів. Достойне місце в поданні історії вивчення претеритальних часів посідають праці сербських учених, зокрема А. Белича і М. Стевановича.

Другий розділ – «Типологія використання граматичних засобів на позначення минулого часу в різножанровому сербському літературному дискурсі» – цікавий і цінний своєю багатоаспектністю. У ньому послідовно розкрито семантико-експресивний потенціал претеритальних форм як засобів художньої виразності в описах природи, зовнішності й психологічного стану. Принагідно запитаємо, чому в цей перелік не включено описи речей (предметів)? На думку спадає знаковий роман Милорада Павича «Ящик для письмового приладдя», зокрема, його підрозділ «Опис ящика для письмового приладдя», що характеризується своєю багатозначністю, нелінійністю оповіді та експериментами з простором і часом. Здається, що саме цей роман може прислужитися для майбутніх наукових розвідок щодо вживання претеритальних форм для заповнення лакуни про описи предметів.

Крім описів, претерити розглядаються також як виразники процесуальності в репліках діалогу, як засоби когезії й когерентності тексту, як складники стилістичних фігур – оксюморонів, порівнянь і т. ін. Було б добре, аби цей матеріал був припасованим, крім описів, до інших типів дискурсу – розповіді й роздуму, тоді б чіткіше прослідковувалися саме дискурсивні риси аналізу претеритів у різних типах мовлення. Наприклад, літературний критичний дискурс міг би прислужитися для аналізу функцій аналізу претеритів у роздумах (доказах).

Розвинене мовне і літературне чуття дозволило авторці виділити у вживанні дієслівних форм тонкі нюанси, до яких віднесемо твердження про використання аориста та імперфекта. Так, у роботі послідовно прослідковується думка про аорист як своєрідний каталізатор дії, що сприяє появі експресивно-стилістичного ефекту, натомість імперфект викликає прямо протилежний ефект: сповільнює дію, сприяє появі ефекту ретардації. Цілком переконливими є міркування про експресивний потенціал заперечних форм перфекта з допоміжним дієсловом у постпозиції до основного при аналізі поетичних творів.

В. І. Ярмач успішно впоралася і з досить складним завданням поєднати змістові текстові категорії з ключовими елементами паратексту, до яких відносить грамеми минулого часу в ремарках і заголовках. Максимально переконливими видаються і міркування щодо ролі прислівників, verboїдів та інших засобів у створенні маргінального темпорального фону сербського прозового дискурсу. Виглядає в цілому коректним аналіз прислівників, часток, сполучників, а також дієслівних префіксів як «виразних лексичних засобів підсилення претеритальної семантики» (с.234–243). Щоправда, використані щодо цих засобів сполуки *підсилювачі семантики, підсилення семантики, підсилення експресивного заряду*, з погляду дискурсології, доцільно було б називати вже усталеним терміном *поширювачі*, серед яких виділяють конкретизатори та інтенсифікатори: конкретизатори уточнюють, доповнюють, актуалізують семантику часу, а інтенсифікатори сприяють посиленню емоційного заряду дієслівних форм.

У третьому розділі – «Особливості реалізації претеритальних форм дієслова у різножанровому сербському літературному дискурсі» – на основі експлікації авторської інтенції з погляду наративної стратегії і творчої манери майстрів художнього слова в прозі, драмі та поезії, а також літературної критики виявлено надзвичайно широку палітру стилістичних можливостей форм минулого часу, прослідковуються паралелі між жанром і специфікою уживання часових форм. У цьому плані добре прислужилося залучення хронологічної вертикалі, що дозволило не тільки переконливо підтвердити висунуту гіпотезу про те, що внаслідок реструктуризації сербської претеритальної дієслівної системи перфект з допоміжним дієсловом посідає ключове місце, а й продемонструвати, що ця сполука поступово перетворюється в дієслівну форму з практично необмеженим семантико-експресивним потенціалом. Особливий інтерес викликає висновок про конкуренцію синтетичних та аналітичних словоформ претеритів й виражену тенденцію до аналітизму. Не викликає сумнівів й аналіз семантико-експресивних функцій дієслів, які в процесі свого історичного розвитку або

втратили багато форм, або ж, навпаки, досягли незвичайного (навіть для слов'янських мов) багатства в царині категорії виду. До таких лексем автор віднесла так зване недостатнє дієслово «велим» і двовидові дієслова. Для обґрунтування своїх положень В. І. Ярмак наводить міркування інших дослідників і мовні факти, добуті в процесі власного наукового пошуку.

Четвертий розділ — «Грамотико-стилістичні аспекти відтворення семантики сербських і східнослов'янських форм минулого часу в різножанровому художньому перекладі», хоч і вважається додатковим, наочно продемонстрував дискурсивний підхід до нюансів перекладу, зокрема перекладу граматичних, семантичних й стилістичних характеристик досліджуваних форм. На тлі міркувань про адекватність й еквівалентність перекладу виразно проступають компаративні аспекти, що здебільшого притаманне якісним студіям з транслатології, оскільки саме вони надають таким розвідкам більшої теоретичної ваги і значущості. Практичний інтерес представляє виявлення різноманітних перекладацьких трансформацій претеритів у мові перекладу – це пропуски, доповнення, перерозподіл тощо. При ознайомленні з підрозділом про основні види перекладацьких трансформацій у перекладі сербського художнього дискурсу українською та російською мовами (с. 349–359) у нас виникло запитання, яке, звісно, можна віднести до дискусійних: чи не варто було б матеріал підрозділу структурувати саме в послідовності, ідучи від перекладацьких замінів до пропусків. На наш погляд, це надало б аналізу більшої стрункості.

У роботі наочно показано особливості перекладацьких рішень в інтерпретації семантико-експресивних нашарувань, притаманних сербському оптативному перфекту, кондиціоналу (І) презенса, майбутньому часу (футуруму) І, плюсквамперфекту.

Не менш цінним виявився й аналіз зворотного перекладу – інтерпретація українського, білоруського і російського художнього дискурсу сербською мовою. Саме він відкрив шлях до відтворення внутрішньої форми дієслів, а також дозволив розставити важливі акценти в осмисленні

найпоширеніших транслатологічних огріхів перекладу, які стосуються не тільки відходу від мовної форми, а й викликають деформацію змісту, семантико-експресивного наповнення граєм, концептуального задуму автора. Цілком слушно авторка закликає виважено ставитися до окремих сербських експресивно конотованих форм – аориста та імперфекта, а також плюсквамперфекта з характерним для них розлогим спектром функцій.

Окремо слід відзначити значну кількість світоглядних енциклопедичних фрагментів, які з'явилися навіть у поданні джерельної бази і які вигідно підкреслили оригінальність цієї дисертації. Впадає в око й сповнена метафоричної образності й метамова В. І. Ярмач, до чого, мабуть, спонукала специфіка об'єкта дослідження – художній дискурс.

Закономірно, будь-яке серйозне дослідження викликає додаткові запитання і зауваження.

1. Так, не завжди можна погодитися з деякими фрагментами слововжитку автора, зокрема тлумаченням категорії часу фізиками й астрофізиками як представниками точних наук. Звичайно, у наш час немає замкнених в собі наук, але фізика – це природнича наука, хоч і тісно пов'язана з математикою. Звичайно, це не засадниче положення дисертації, але його повтори на с. 24 (у назві підрозділу), на с. 31 та у висновках до розділу (с.137) впадають в око. Не зовсім коректним видається й пояснення *контакту* і *коду* як фізичних та психологічних каналів зв'язку, за допомогою яких відбувається спілкування автора повідомлення та адресата (с. 153–154, 164). З погляду моделі комунікації *код* і *канал* – це різні, хоч і пов'язані між собою її складники. Деінде спостерігається непослідовність у використанні термінів, так у міркуваннях про перекладацькі трансформації на с. 389 говориться про *опущення*, а в попередньому параграфі про *пропуск*.

2. Не зовсім переконливо виглядають думки щодо деяких мовних фактів, зокрема звертань у складі стилістичних повторів, заснованих на претеритах (с.176, с.415). У наведених рядках Лази Костичана (с.176) «Oprosti, majko sveta, oprosti, što naših gora požalih bor... Oprosti, majko,

mного sam strado, Mnoge sam grehe pokajo ja...» йдеться про повтори імперативної форми *oprosti* і звертання *majko*, а не перфекта. Як на нас, наявність двох перфектів засвідчує закономірну узгодженість дієслівних форм, а не стилістичний прийом. Цей закид актуальний і для рядків «Srce moje samohrano, ko te dozva u moj dom? Srce moje, srce kivno, Ubio te živi grom!», де є лише повтор звертання *srce moje*, а не перфекта. Принагідно запитаємо, чому в покликанні на джерело подано прізвище не Костица, а Крневіча. Дискусійним також виглядає твердження на с. 415 про використання граматичних засобів на позначення минулого часу у складі звертань та заперечних конструкцій. З теоретичного і практичного погляду дієслова не можуть входити до складу звертань, оскільки не пов'язані з ними граматично. Те саме стосується думки щодо входження претеритів до складу заперечних конструкцій (с. 415): дієслова разом із заперечною часткою формують предикативне заперечення, яким є, наприклад, сполука *nije znao* в рядках В. Огнєнович з оповідання «Ностальгія»: «Nije znao da ova šarena spodobica smatra da je on glavom general P. N. Vrangel»; Nije znao da ga ona podseća ... na divne trenutke kad su njih dvoje..., otvorili bal 16. Juna 1907...» (с. 239).

3. Додаткового пояснення вимагають і деякі приклади. Так, на с. 155 серед дієслів мовлення, які, на думку авторки, «містять у своєму семантико-експресивному спектрі характеристику особливостей процесу мовлення, пов'язаних із вимовою», дієслова *(про)говорити*, *из(од)говорити*, *казати*, *рећи*, *бесједити* навряд чи можна назвати експресивно конотованими. Трапляється, що номінація лексико-семантичних угруповань слів виглядає дещо узагальненою. Так, подання в одному масиві дієслів типу *дићи се*, *допадати*, *дохватити (новине)*, *(и)скочити*, *гонити (некога од себе)*, *замахнути* та *синутти (очима)*, *уметнути*, *унети (очи у новине)* на с.157, які автор називає дієсловами руху, викликає певний спротив. Бажано було б виділити в таких рядах кілька лексико-семантичних підгруп або принаймні подати їх через крапку з комою.

4. Вимагає певної конкретизації дослідницьке завдання «експлікувати особливості вербалізації *першого і другого різновидів граматичних засобів у стилістичному аспекті*» (с.13) (виділення наше – Н.Б.); варто було б аргументувати твердження про лексико-семантичну групу *verba dicendi*, яка, на думку авторки, «належить до порівняно мало досліджених розрядів» (с.163). Імовірно, ідеться про недостатню дослідженість у сербській науці чи в якомусь конкретному аспекті пізнання цього угруповання?

Ці та вище висловлені зауваження мають частковий характер і не впливають на загальну позитивну оцінку роботи, яка виділяється глибиною постановки проблеми, високим рівнем її осмислення, належним обґрунтуванням отриманих висновків. Автореферат і публікації достатньою мірою відбивають зміст дисертації.

Отже, дисертація «Семантика і прагматика темпоральності у сербському літературно-художньому дискурсі: структурні, стилістичні та компаративні аспекти» відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567 (зі змінами, внесеними згідно з Постановами КМУ № 656 від 19.08.2015 р. та № 567 від 27.07.2016 р.), а її автор Вероніка Іванівна Ярмач заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.03 – слов'янські мови.

Доктор філологічних наук,
професор кафедри загального та слов'янського мовознавства,
завідувач кафедри журналістики
Полтавського національного педагогічного університету
імені В. Г. Короленка

Н. Ф. Баландіна

Відрук надіслано
до секретарки
25.04.2019 р.
Г.В. Радкевич

Генеральний секретар